

Üksikkandidaadid valimistel Euroopa Liidu liikmesriikides

Piret Ehin

Tartu Ülikooli riigi-teaduste instituudi vanemteadur

Ülle Madise

Tartu Ülikooli riigiõiguse professor

Mihkel Solvak

Tartu Ülikooli riigi-teaduste instituudi teadur

Kristjan Vassil

Tartu Ülikooli riigi-teaduste instituudi teadur

Üksikkandidaatide osalus ja edu sõltuvad suuresti sellest, kas tegemist on kandidaadi- või erakonnakeskse valimissüsteemiga.

Üksikkandidaadite osalus ja käekäik valimistel on andnud Eestis rohkesti kõneainet alates 2009. aasta Euroopa Parlamendi valimistest, kus Indrek Tarand kogus 25,8 protsenti kõikidest häältest. Tarandi triumfi tõlgendati määrgina sellest, et rahvas ei usalda erakondi ning on parteipoliitikas pettunud. Püüe Riigikogu valimistel Tarandit teha on siiani osutunud edutuks. Ehkki 2011. aasta Riigikogu valimistel kandideeris peaaegu viis korda enam üksikkandidaate kui 2007. aastal, ei osutunud ükski neist valituks.

Katsed seletada üksikkandidaatide muutlikku valimisedu Eestis viivad kiiresti tõdemuseni, et kodumaal toimuva mõistmiseks peame teadma, mis toimub mujal. Võrdleva poliitika suurkuju Seymour Martin Lipseti väide, et see, kes tunneb ainult omaenda riiki, ei mõista ühtegi riiki, on asjakohane ka kõnealuse teema puhul ning seepärast tulebki küsida: millist rolli mängivad üksikkandidaadid teistes riikides? Kuidas on reguleeritud nende osalemine valimistel ja kas üksikkandidaadid kujutavad endast tõsiseltvõetavat alternatiivi erakondadele? Millest sõltub üksikkandidaatide edukus ja millist rolli mängivad siin valimissüsteem, parteisüsteem ja poliitiline kultuur? Millised valijad hääletavad üksikkandidaatide poolt ja miks?

Eespool toodud küsimustele heidab valgust 2013. aastal Tartu Ülikooli politoloogide ja õigusteadlaste koostatud uurimus üksikkandidaatidest riiklikel ja Euroopa Parlamendi valimistel 27 Euroopa Liidu liikmesriigis (Ehin jt 2013). Uuring valmis Euroopa Parlamendi põhiseaduskomisjoni tellimusel. Teema on Euroopa tasandil aktuaalne seoses võimaliku Euroopa Parlamendi valimisreeglite reformiga (nn Duffi ettepanek), mille kohaselt 25 Euroopa Parlamendi liiget valitaks edaspidi üleeuroopalistest nimekirjadest. Ühelgi Euroopa tasandi parteil ei ole rahvuslikke liikmesparteid kõigis liikmesriikides, seetõttu on tõstatunud küsimus, kas Euroopa parteidel oleks mõttekas üleeuroopalistesse nimekirjadesse lülitada kandidaate, kes ei ole ühegi rahvuspartei liikmed. Kuna võrdlevad uuringud üksikkandidaatide kohta seni puuduvad (erandiks Brancati 2008), sisaldab Tartu Ülikooli uuring hulgaliselt uusi andmeid ning võimaldab teha senisest põhjapanevamaid järeldusi. Järgnev annab lühikese ülevaate mahuka uurimuse peamistest tulemustest.

Üksikkandidaadid valimistel: teoreetilised ootused

Uuringus käsitletakse üksikkandidaadidena kandidaate, kelle ülesseadmine valimistel ei sõltu ühegi erakonna otsusest või heakskiidust. Üksikkandidaadid ei kuulu ühegi erakonna nimekirja ning kandidaatide koondnimekirjas esitatud info ei seosta neid ühegi poliitilise parteiga ühelgi muul viisil.

Oluline on märkida, et nominaalne sõltumatus ei pruugi sugugi tähendada erakondlike sidemete puudumist. Tuleb ette, et erakonnaliikmed eelistavad valimistel osaleda üksikkandidaadina; samuti on üksikkandidaatide hulgas arvukalt endisi parteilasi. Konflikt poliitika ja tema erakonna vahel, näiteks asetuse üle erakonna valimisnimekirjas, võib pöörduda erakonnast väljaastumisega ja otsusega osaleda valimistel üksikkandidaadina. Haruldane pole ka üksikkandidaatide hilisem (taas)liitumine erakonnaga. Samuti võivad üksikkandidaadid saada erakondadelt ulatuslikku materiaalselt ja moraalset abi. Seega ei ole üksikkandidaadiks olemine põhimõtteline ja püsiv positsioon, vaid pigem individuaalsete kontekstuaalsete valikute tagajärg. Esinduskogusse pürgijad kaaluvad oma väljavaateid erakonnakandidaadina ja üksikkandidaadina ning teevad valiku, mis nende hinnangul tagab neile suurema edu.

Millised tegurid võiksid mõjutada üksikkandidaatide edu valimistel? Esmajärjekorras tõusetub küsimus valimissüsteemi mõjudest. Selleteemaline kirjandus ei anna selget vastust küsimusele, kas üksikkandidaatidele on soodsam proportsionaalne või hoopis enamusreeglit rakendav süsteem. Proportsionaalses süsteemis on kasutusel mitmemandaadilised ringkonnad ning mandaadid jagatakse nimekirjade või kandidaatide vahel võrdeliselt nende poolt saadud häälte arvuga. Enamussüsteemides on ringkonnad harilikult ühemandaadilised; mandaat antakse enim häält saanud kandidaadile ning kaotajatele antud hääled lähevad kaduma.

Senised uuringud näitavad üheselt, et väikeparteiade šansid on palju suuremad proportsionaalsetes süsteemides, mis tagavad parema esindatuse kõigkvalitatiivsetele vähemusrühmadele. Kuna ka üksikkandidaadid on „väikesed tegijad”, võiksime oodata, et sarnaselt väikeparteiadega esinevad nad paremini proportsionaalsetes süsteemides. Teisalt pakub aga ka enamusreeglil põhinev valimissüsteem üksikkandidaatidele teatud eeliseid. Ühemandaadilised ringkonnad muudavad poliitika kandidaadikesksmaks: kuna ringkonnast osutub valituks üks konkreetne inimene, kandub poliitilise konkurentsi raskuspunkt erakondadelt kandidaatidele. Asjaolu, et ühemandaadilistes ringkondades võistlevad üksikkandidaadid teiste kandidaatide ja mitte niivõrd erakondadega, tagab neile parema stardipositsiooni.

Teine oluline teguriteühm puudutab erakondade tugevust ja parteisüsteemide konsolideerumist. On loogiline eeldada, et üksikkandidaadid on edukamad kontekstis, kus erakonnad on nõrgad, vähe tuntud, väljakujunemata ja kus nende toetus on vähene või ebakindel. Seega on ootuspärane, et üksikkandidaadid on edukad pigem uutes kui vanades demokraatiates. Senised uuringud on näidanud, et tihti saavad üksikkandidaadid kõige rohkem häält esimestel vabadel valimistel.

Erakondade tugevus ei sõltu siiski ainult demokraatliku süsteemi eest. Paljudes arenenud demokraatiates on kodanike toetus erakondadele viimase paari kümnendi jooksul vähenenud; räägitakse küünulistest kodanikest, parteiade tähtsuse kahanemisest ja võimulolijate mitteusaldamisest (Norris 1999; Dalton 2004). Erakondade ja valijate vahelise sideme nõrgenemisest kõneleb valimiskäitumise kasvanud volatiilsus ning uute erakondade esiletõus ja edu. Seega on alust arvata, et üksikkandidaadid saavad suurem edu nendes riikides ja neil valimistel, kus suur hulk valijaid ei oma püsivat erakondlikku eelistust, ei seosta end ühegi parteiga või veel enam – on pettunud parteipoliitikas üldiselt.

Kolmas tegur, mis mõjutab üksikkandidaatide väljavaateid, on eri tasandi valimiste tähtsus valijate ja erakondade jaoks. Mitmetasandilises valitsemisüsteemis nagu Euroopa Liit toimuvad valimised nii kohalikul, riiklikul kui ka Euroopa tasandil. Riigiparlamendi valimised on olulisimad, sest valimistulemused määravad ära uue valitsuse koosseisu. Euroopa Parlamendi valimised seevastu on „teisejärgulised riigisisised valimised” (Reif, Schmitt 1980), kus nii valijate kui ka erakondade jaoks on vähe kaalul. Esmajärgulistel valimistel hääletavad valijad strateegiliselt: nad ei soovi, et nende hääl läheks raisku ja on seega vähem aldis toetama pisiparteisid või üksikkandidaate. Euroopa Parlamendi valimistel seevastu käivad valijad oma häälega märksa vabamalt ringi: kuna kaalul on vähe, hääletatakse emotsionaalselt ja ekspressiivselt – sageli eesmärgiga valitsusparteisid karistada. Samuti tuleb silmas pidada, et erakonnad kulutavad Euroopa Parlamendi valimistele mitu korda vähem raha kui riigiparlamendi valimistele. Piiratud vahenditega üksikkandidaatidel on palju lihtsam end kuuldavaks teha olukorras, kus erakonnad ei anna täit lahingut, vaid ainult veerandi. Neist asjaoludest tulenevalt peaksid samasuguste valimisreeglite puhul üksikkandidaatide šansid olema märksa paremad Euroopa Parlamendi valimistel, võrreldes riigiparlamendi valimistega.

Ülevaade valimisreeglitest

Valimisseadustes määratakse kindlaks valimissüsteemi põhielemendid: kes ja millistel tingimustel saab kandideerida ja hääletada, kas on üks või mitu valimisringkonda, millise reegli järgi selguvad valitud esinduskogu liikmed. Anname ülevaate 27 Euroopa Liidu liikmesriigi valimissüsteemidest nii riigiparlamendi kui ka Euroopa Parlamendi valimistel, keskendudes üksikkandidaatide puudutavatele regulatsioonidele.

Riigiparlamendi valimised

Üksikkandidaadid saavad parlamendivalimistel osaleda vaid kolmeteistkümnes Euroopa Liidu liikmesriigis. Viies riigis ei ole üksikkandidaadid selgelt keelatud ega lubatud – nii jääb teoreetiline võimalus moodustada üheliikmeline nimekiri.

Euroopa Liidus on levinuim proportsionaalne valimissüsteem (tabel 1) – peamiselt võistlevad omavahel erakondade või valimisliitude kandidaatide nimekirjad. Samamoodi kui Eestis on enamikus riikides mitu mitmemandaadilist valimisringkonda. See tähendab, et üksikkandidaat saab kandideerida ainult ühes valimisringkonnas mitmest ja võistleb seal nimekirjadega tervikuna. Proportsionaalset valimisnimekirjadele rajatud valimissüsteemi kasutavates riikides on üksikkandidaate puudutav regulatsioon erinev. Üksikkandidaadid on lubatud näiteks Eestis, Taanis, Rumeenias ja Küprosel ning pole lubatud Rootsis, Belgias, Tšehhis, Itaalias, Lätis ja mujal. Mõnes riigis (nt Soomes, Poolas ja Austrias) on teoreetiline võimalus moodustada üheliikmeline nimekiri, sõnaselget reeglit üksikkandidaatide kohta ei ole.

Vaid Hollandis ja Slovakkias jagatakse kõik mandaadid ühes valimisringkonnas, ent Slovakkias ei ole üksikkandidaadina kandideerimine üldse lubatud ja Hollandis ei ole üksikkandidaadi kohta seaduses reegleid. Teoreetiliselt võiks üksikkandidaat Hollandis kandideerida üheliikmelise nimekirjana. Kui riigis on üksainus valimisringkond, saaks üksikkandidaat samamoodi kui erakonnad ja valimisliidud teha üleriigilist kampaaniat ja koguda hääli üle riigi.

Proportsionaalse valimissüsteemi puhul on seaduses kindlaks määratud, kas hääle saab anda nimekirjale tervikuna (kinnine nimekiri; kasutusel üksnes Itaalias, Portugalis, Rumeenias ja Hispaanias) või konkreetsele isikule nimekirjas (avatud nimekiri; kasutusel Eestis, Taanis jpt riikides). Avatud nimekirja puhul on oluline, kas ja kui suures ulatuses järjestatakse kandidaadid nimekirjas ümber igauhe isikliku hääletesaagi järgi.

Olemuselt samuti proportsionaalne, ent isikukeskne valimissüsteem (nn üksik ülekantav hääl) on kasutusel Iirimaal ja Maltal. Üksikkandidaatide osalus on mõlemas riigis lubatud. Bulgaarias, Saksamaal, Kreekas, Ungaris ja Leedus kasutatakse segasüsteemi, kus osa mandaate jagatakse ühemandaadilistes ringkondades enamusreegli alusel ja osa mitmemandaadilistes ringkondades proportsionaalselt nimekirjade vahel. Enamussüsteem eri variantides on kasutusel Prantsusmaal ja Suurbritannias. Nii sega- kui ka enamussüsteemides on üksikkandidaadid lubatud.

Tähelepanu tuleb pöörata kandideerimise eeldusena seatud kautsjoni tasumise ja allkirjade kogumise nõudele: ka siin on riigiti praktika erinev, varieerudes väga liberaalsest lähenemisest Prantsusmaal (kelleltki ei nõuta allkirju ega kautsjoni tasumist) kuni suures summas kautsjoni tasumise kohustuseni ka üksikkandidaatide puhul. Kautsjoni suurus varieerub riigiti: kui Maltal on kautsjoni suurus 90 eurot, siis Leedus ulatub see summa 620 euroni ning Bulgaaria üksikkandidaatidel tuleb tasuda koguni 7500 eurot. Ka allkirjade hulk, mis üksikkandidaadil koguda tuleb, on riigiti väga erinev: Küprosel ja Maltal piisab nelja valija kinnitusest, Leedus peab üksikkandidaat ette näitama 1000 allkirja ja Bulgaarias (enne 2011. aasta valimisreformi) koguni 10 000.

Kuues Euroopa Liidu liikmesriigis valitakse üldvalimistel ka parlamendi teine koda (tabel 2). Üksikkandidaate puudutavad reeglid on siingi erinevad. Ootuspäraselt on üksikkandidaatide osalemine lubatud enamusereeglit rakendavates süsteemides (Tšehhi ja Poola) ning keelatud erakonnanimikirjadel põhinevates proportsionaalsetes süsteemides (Belgia, Itaalia). Sellest loogikast kaldub kõrvale Rumeenia, kus kehtib suletud nimekirjadega proportsionaalne süsteem, ent üksikkandidaadid on lubatud. Üllatav on ka asjaolu, et Hispaanias ei lubata üksikkandidaatidel Senatisse pürgida, ehkki ringkonnas jagatav mandaatide arv on väga väike (2–3) ja kasutusel on enamusreegel.

Euroopa Parlamendi valimised

Euroopa Parlamendi valimistel on üksikkandidaatide võimalused veelgi piiratumad. Ainult seitsmes liikmesriigis tohivad sõltumatud kandidaadid Euroopa Parlamenti pürgida; veel kolmes riigis on põhimõtteliselt võimalik esitada üheliikmeline valimisnimekiri (tabel 3).

Kõikides riikides valitakse esindajad Euroopa Parlamenti proportsionaalset valimissüsteemi kasutades (Maltal ja Iirimaal üksiku ülekantava hääle variandis). Enamik riike on moodustanud ühe üleriigilise valimisringkonna. Austrias, Soomes ja Hollandis on jäetud võimalus kandideerida üheliikmelise nimekirjana. See võimalus ei ole pelgalt teoreetiline: 2009. aastal kandideeris Soomes mitteparteilise kandidaadina Liisa Sulkakoski, kes sai 0,51 protsenti kõikidest häältest.

Kautsjoni määr ja nõutavate allkirjade hulk on Euroopa Parlamendi valimistel üldjuhul märksa suurem kui rahvusparlamendi valimiste puhul. Näiteks Ühendkuningriigis peavad Euroopa Parlamenti pürgivad üksikkandidaadid tasuma kautsjoni, mis on kümme korda suurem, kui üldvalimistel maksta tuleb (vastavalt 5000 ja 500 naela). Rumeenias ahendab üksikkandidaatide väljavaateid üüratu allkirjanõue: selleks et registreeritud saada, peab sõltumatu kandidaat esitama 100 000 valija allkirjad. Bulgaarias on vastav arv 10 000.

Üksikkandidaatide osalus ja edu valimistel

Peaaegu kõikides riikides, kus sõltumatud kandidaadid saavad valimistel osaleda, -teevad nad seda arvukamalt kui varasematel valimistel. Riigiparlamenti pürgivate üksikkandidaatide arv on suurim Ühendkuningriigis (2010. aastal 307, 2005. aastal 162), Iirimaa (2011. aastal 176, 2007. aastal 77) ja Saksamaal (2009. aastal 165, 2005. aastal 60). Asjaolu, et kahtede hiljutiste valimiste lõikes (tabel 4) on üksikkandidaatide arv enim kasvanud Eestis, on kahtlemata seletatav Tarandi nakatava eeskujuga. Siiski näib üksiküritajate arvu kasv olevat üleeuroopaline trend. Vaatlusaluste hiljutiste valimiste lõikes suurenes üksikkandidaatide arv kaks kuni kolm korda Saksamaal, Iirimaa, Leedus ja Tšehhis ning peaaegu kahekordistus Ungaris. Küprosel ja Maltal jäi üksikkandidaatide arv samaks; Bulgaaria oli ainus riik, kus üksikkandidaatide arv vaadeldud valimistel vähenes. Tabelist nähtub ka, et hoolimata üksikpürgijate arvu kasvust on üksikkandidaadina valituks osutumine jätkuvalt haruldane sündmus.

Üksikkandidaatide valimisedu süstemaatiliseks analüüsimiseks koostasime Dawn Brancati kogutud andmete teetudes andmebaasi praegustes Euroopa Liidu liikmesriikides 1945. aastast alates toimunud vabade üldvalimistest, kus üksikkandidaadid tohtisid osaleda ja kus nad said valimistel vähemalt ühe hääle. Andmebaas hõlmab 146 valimist perioodil 1945–2009. Keskmiselt kogusid üksikkandidaadid kõnealustel valimistel pisut alla 2 protsendi häältest. Maksimaalne tulemus oli 23,8 protsenti häältest (Malta aastal 1945), minimaalne 0,002 protsenti häältest. Valimised, kus sõltumatud kandidaadid kogusid üle 5 protsendi häältest, moodustavad kõigest 10 protsenti vaadeldud valimiste koguarvust. Sõltumatud kandidaadid on olnud iseäranis edukad Iiri esindajatekoja, Tšehhi ja Poola senati ning Leedu Seimi valimistel (joonis 1).

Alates 1979. aastast, kui Euroopa Parlamenti hakkas valima rahvas, on üksikkandidaadid Euroopa Parlamendi koha pälvinud ainult kaheteistkümnel korral. Kokku on üksikkandidaadina Euroopa Parlamenti valitud kaheksa inimest (neist mõni mitu korda). Kõikidel Iirimaa toimunud Euroopa Parlamendi valimistel on valituks osutunud vähemalt üks üksikkandidaat (kogudes 7,7–27,8 protsenti esmaelistushäältest oma ringkonnas); samuti on üksikkandidaadid mandaadi saanud Eestis (2009) ja Rumeenias (2007 ja 2009). Indrek Tarandi häältesaak 2009. aastal tähistab üksikkandidaadi parimat tulemust Euroopa Parlamendi valimiste ajaloos (joonis 2). Tarandi erakordse edu põhjusi on analüüsinud Piret Ehin ja Mihkel Solvak (2012). Küsitlusandmetel põhinev uuring näitab, et valijad ei hääletanud Tarandi poolt mitte sellepärast, et nad oleksid erakondadest võõrandunud, vaid seepärast, et nad soovisid ägeda majanduskriisi tingimustes valitsusparteiseid karistada. Kuna koalitsiooni ja opositsiooniparteide toetajate vahel jooksevad tugevad etnilised, sotsiaal-majanduslikud ja maailmavaatelised eraldusjooned, olu hääle ümberlülitamine valitsusparteil opositsioonierakonnale raske või isegi mõeldamatu. Valitsuse tegevuses pettunud Reformierakonna ning Isamaa ja Res Publica Liidu valijate jaoks oli Tarandi poolt hääletamine seega mugav ja lihtne viis valitsust karistada.

Valimissüsteemi mõju

Eeltoodust nähtub, et üksikkandidaadid on edukamad riikides, kus ei ole kasutusel erakonnanimikirjadega proportsionaalne valimissüsteem, vaid mõni muu reeglistik. Tšehhi senaatorid ja pooled Leedu seimi liikmed valitakse ühemandaadilistest ringkondadest pluraalsuse põhimõttel. Harvaesinevad enamussüsteemi versioonid olid veel hiljuti kasutusel Poola ja Hispaania ülemkodade valimistel. Üksikkandidaatide erakordset edu Iirimaa seostatakse riigi eripärase valimissüsteemiga: Iirimaa ja Malta on ainsad Euroopa Liidu liikmesriigid, kus kasutatakse üksiku ülekantava hääle süsteemi. Üksik ülekantav hääl on proportsionaalse esindatuse selline vorm, kus valija saab valimisedelil järjestada kandidaate oma eelistuste alusel.

Riikides, kus kasutatakse erakonnanimikirjadel põhinevat proportsionaalset esindatust, õnnestub üksikkandidaatidel haruharva koguda enam kui 2 protsenti häältest. Meie andmestik hõlmab vaid kaht sellist juhtumit: Riigikogu valimised 2011. aastal (kus üksikkandidaadid kogusid 2,7% häältest) ning Rumeenia esindajatekoja valimised 1996. aastal (2,5% häältest). Seega kinnitavad andmed oletust, et üksikkandidaadid esinevad paremini kandidaadikesksetes süsteemides (pluraalsus, majoritaarsus, üksik ülekantav hääl) kui laialt levinud erakonnanimikirjade põhise proportsionaalsuse tingimustes.

Andmestik, mis hõlmab 2022 ringkonnatasandi valimistulemust, võimaldab meil analüüsida seost üksikkandidaatide edu ja ringkonna suuruse vahel. Selgub, et üksikkandidaadid osutuvad valituks kas ühemandaadilistes ringkondades või väikese mandaatide arvuga (2–5) mitmemandaadilistes ringkondades. Ringkondades, kus jaotatavate mandaatide arv on kuus või enam, pole üksikkandidaadid vaadeldud riikides üldvalimistel kunagi valituks osutunud. Selleks et mitmemandaadilises ringkonnas valituks osutada, on üksikkandidaadid pidanud koguma minimaalselt 7 protsenti kõikidest antud häältest; keskmiselt on valituks osutunud üksikkandidaadid aga võtnud viiendiku kõikides ringkonnas antud häältest.

Uuringus analüüsiti ka valimissüsteemi iseärasuste mõju nii üksikkandidaatide häälte kui ka kohtade protsendile. Eesmärk oli kindlaks teha, kas eespool kirjeldatud valimissüsteemid ning nende üksikud aspektid mängivad rolli kandidaatide edus ka juhul, kui me nende võimalikke mõjusid koos vaatame ehk statistiliselt kontrollime. Selleks tehti mitmene lineaarne regressioonanalüüs. Täpsemalt uurisime, kas edukus on mõjutatud süsteemi proportsionaalsest või majoritaarsest iseloomust, riigi valimisringkondade keskmisest suurusel, valimiskünnise olemasolust ning sellest, kas on tegemist avatud või suletud nimekirjadega süsteemiga ning kas kasutusel on üksiku ülekantava häälega valimissüsteem. Lisaks kontrollisime oletust, et üksikkandidaadid on edukamad uutes demokraatiates kui vanades demokraatiates. Kõik kasutatud tunnused, välja arvatud keskmine ringkonna suurus, on binaarsed ehk võrdlevad antud jooni omavaid süsteeme neid mitteomavatega. Regressioonanalüüsi tulemused on esitatud tabelis 5.

Kokku oli regressioonimudelisse kaasatud 143 valimist, kus üksikkandidaatide häälteprotsent oli keskmiselt 1,7 ja võidetud kohtade protsent 0,8. Regressioonimudelid seletasid ära vastavalt 25 ja 21 protsendi üksikkandidaatide häälte ja kohtade varieerumisest riikides, seega on süsteemi mõju suur. Samas mängisid statistiliselt olulist rolli vaid kaks valimissüsteemi tüüpi. Võib öelda, et süsteemi muid osiseid arvesse võttes saavad üksikkandidaadid keskmiselt 2,4 protsenti vähem hääli ja 1,3 protsenti vähem kohti proportsionaalsetes süsteemides majoritaarsete süsteemidega võrreldes. Nad saavad aga keskmiselt 2,9 protsenti rohkem hääli ja 2,1 protsenti rohkem kohti üksiku ülekantava häälega süsteemides. Tähelepanuväärne leid on veel valimiskünnise statistiliselt mitteoluline roll. See viitab, et valijaid ei hoiaks üksikkandidaatidest eemale kartus, et viimased künnist ei ületa. Samuti ei ole üksikkandidaadid keskmiselt edukamad nooremates demokraatiates, kui me nende riikide valimissüsteemi eripärasid arvesse võtame. Kokkuvõttes võib öelda, et mitmene regressioonanalüüs kinnitab eespool mainitud ehk mida kandidaadikeskem on süsteem, seda suurem on selliste kandidaatide edu, arvestades samal ajal valimissüsteemi muid elemente.

Kes hääletavad üksikkandidaatide poolt ja miks?

Selles uuringu osas otsisime vastust küsimusele, kes hääletab üksikkandidaatide poolt ja miks nad seda teevad. Millised tegurid motiveerivad valijaid oma häält andma üksikkandidaatide poolt ning kuidas need valijad erinevad neist, kes hääletavad erakondade poolt? Analüüs tugineb indiviiditasandi võrdlevatele andmetikele. Tulemused näitavad, millised sotsiodemograafilised, hoiakulised ning käitumuslikud tegurid seletavad üksikkandidaatide poolt hääletamist.

Tuginedes varasemale teoreetilisele ja empiirilisele kirjandusele, sõnastasime viis hüpoteesi, mille paikapidavust üritasime kontrollida. Esiteks oletasime, et valijad, kes ei pea ennast lähedaseks ühelegi erakonnale, on tõenäolisemad üksikkandidaatide poolt hääletajad kui need, kes end mõnele erakonnale lähedaseks peavad. Teiseks ootasime, et valijad, kes ei ole rahul demokraatia toimimisega oma riigis, on altimad üksikkandidaatide poolt hääletama kui need valijad, kes on rahul demokraatia toimimisega. Kolmandaks püstitasime ootuse, et valijad, kes ei ole rahul valitsuse tegevusega, annavad suurema tõenäosusega oma hääle üksikkandidaadile kui need, kes on valitsuse tegevusega rahul. Neljas hüpotees postuleeris, et äärmuslikemate poliitiliste vaadetega valijad on tõenäolisemad üksikkandidaatide poolt hääletajad kui need, kelle poliitilised vaated on mõõdukamad. Viiendaks oletasime, et noored valijad hääletavad üksikkandidaatide poolt suurema tõenäosusega kui vanemad valijad.

Selleks et empiiriliselt kontrollida toodud hüpoteese ning vastata püstitatud uurimisküsimusele, koostasime unikaalse andmestiku, mis koondab üheksat individuaaltasandi andmestikku, mis on kogutud ajavahemikus 1996–2011.¹ Koondandmestik sisaldab andmeid kuue Euroopa Liidu liikmesriigi (Iirimaa, Eesti, Ungari, Inglismaa, Poola ja Tšehhi) kohta. Need on riigid, mille puhul oli andmestikest võimalik leida vähemalt 10 vastajat, kes hääletasid viimastel valimistel üksikkandidaatide poolt. Kokku on meie andmestikus 17 755 hääletajat, kellest 820 (4,6%) hääletas üksikkandidaadi poolt. Valimistel mitteosalenud vastajad on analüüsist välja jäetud.

Multivariatiiivses analüüsis kasutame sõltuva tunnusena dihhotoomset tunnust, mille väärtus on 1, kui vastaja hääletas üksikkandidaadi poolt, ning 0, kui ta seda ei teinud. Sõltumatuteks tunnusteks olid respondendi vanus, rahulolu demokraatia toimimisega, enesepositsioneerimise sotsiaal-majanduslikul vasak-parem skaalal, tajutud lähedus mõne erakonnaga ja hinnang valitsuse tegevusele. Lisaks võtsime arvesse vastaja haridustaset ning asukohariiki valimisaastal. Analüüsi tulemused näitavad, et üksikkandidaadi poolt hääletajad ei ole rahul valitsuse senise tegevusega ning nad ei ole lähedased ühegi erakonnaga. Need tulemused kinnitavad hüpoteese 1 ja 3. Vastupidi oodatule leidsime, et üksikkandidaatide poolt hääletajad ei ole rahulolematud demokraatia toimimisega ning nad ei ole äärmuslike poliitiliste vaadetega inimesed. Samuti leidsime, kooskõlas viienda hüpoteesiga, et üksikkandidaatide poolt hääletajad on tõepoolest veidi nooremad kui need, kes hääletavad erakondade poolt.

Analüüsi tulemused näitavad, et üksikkandidaatide poolt hääletajad on nooremad kriitilised kodanikud, kes on võõrandunud erakondadest. Nad ei ole äärmuslike poliitiliste vaadetega valijad, keda ei esindaks ükski konkreetne erakond. Pigem on tegemist tavaliste valijatega, kes on küll rahul demokraatia üldise toimimisega riigis, kuid rahulolematud konkreetsete erakondade käitumisega ning väljendavad oma rahulolematust üksikkandidaatide poolt hääletamisega.

Kokkuvõtteks

Käesoleva uurimuse olulisim tulemus on leida, et üksikkandidaatide osalus ja edu sõltuvad suuresti sellest, kas tegemist on kandidaadikeskse või erakonnakeskse valimissüsteemiga. Valimissüsteemi jooned, mis tõmbavad tähelepanu kandidaatidele – vähese mandaatide arvuga ringkonnad, majoritaarsuse või pluraalsuse põhimõte ja kandidaadieelistuse äranäitamine valimisedelil –, suurendavad üksikkandidaatide eduvõimalusi. Uurimus näitas, et sõltumatud kandidaadid on edukamad ühemandaadilistes ringkondades, kus valituks osutub enim hääli saanud kandidaat, või haruldastes süsteemides, kus valija näitab valimisedelil ära eelistatud kandidaadid ja järjestab need (üksik ülekantav hääli). Asjaolu, et üksikkandidaadid esinevad hästi äärmiselt ebaproportsionaalsetes süsteemides, näitab, et üksikkandidaadid ja väikeparteid on sootuks erinevat sorti hääletajad ning neid ei tohiks valimiskäitumise seletamisel ühte patta panna. Kontekst, mis soosib väikeparteid – suure mandaatide arvuga ringkonnad ja võimalikult proportsionaalne esindatus –, nullib üksikkandidaatide eduvõimalused.

Valimisreeglid seletavad siiski ainult veerandi variatsioonist üksikkandidaatide valimisedukuses. Sõltumatud kandidaadid on korduvalt esinenud väga hästi teoreetiliselt vaenuliku valimissüsteemi tingimustes; teisel pole aga soodsad reeglid taganud neile oodatud edu. Ehkki üksikkandidaadid nopivad ohtralt hääli Iirimaal, ei ole neil peaaegu mingit tähtsust ainsas teises Euroopa riigis, kus on kasutusel üksiku ülekantava hääle süsteem – Maltal. Ka Tarandi triumf, mis on üksikkandidaadi võimsaim saavutus Euroopa Parlamendi valimiste ajaloo, leidis aset kinniste nimekirjadega proportsionaalse esindatuse tingimustes.

Tulemused kinnitavad, et üksikkandidaatide edu mõistmiseks tuleb analüüsida erakondade ja valijate vaheliste sidemete tugevust ja püsivust. Küsitlusandmete analüüs näitas, et valijad, kes andsid oma hääle üksikkandidaadi poolt, ei seosta end ühegi erakonnaga ja pole rahul valitsuse tegevusega. Leiul, et üksikkandidaadi poolt hääletamine on seotud poliitilise protestiga, on eriline tähendus Euroopa Parlamendi valimiste kontekstis. Kuna Euroopa Parlamendi valimised on teisejärgulised valimised, mille tagajärjel ei moodustata valitsust, näevad valijad kogu Euroopas neis valimistes võimalust „auru välja lasta“. Üksikkandidaatide võimaluse kujuneda protestihääle magnetiks on aga seni suuresti nullinud kaks asjaolu: see, et kolmveerand Euroopa Liidu liikmesriikidest ei luba üksikkandidaatidel Euroopa Parlamendi valimistest osa võtta, ning tõik, et Euroopa Liidu liikmesriigid on kokku leppinud, et esindajad valitakse proportsionaalsuse põhimõttel (ehkki iga riik võib jätkuvalt ise otsustada, millist proportsionaalse esindatuse versiooni rakendada).

Viimaks tuleb peatuda võimalikul Euroopa Parlamendi valimiste reformil, mille kohaselt 25 Euroopa Parlamendi liiget valitaks edaspidi üleeuroopalistest nimekirjadest. Briti Euroopa Parlamendi saadiku Andrew Duffi väljapakutud reformikava toob kaasa küsimuse, kas Euroopa tasandi parteidel tasuks üleeuroopalistesse nimekirjadesse lülitada ka kandidaate, kes ei ole ühegi erakonna liikmed. Küsimus on aktuaalne, sest Euroopa Parlamendi valimised on jätkuvalt suuresti rahvuslik afäär, ent mitte ühelgi Euroopa tasandi poliitilisel grupil pole rahvuslikke liikmesparteid kõigis liikmesriikides. Seega võib tekkida olukord, kus Euroopa Rahva-partei üleeuroopaline nimekiri ei sisalda ühtegi kandidaati, kes pärineks Ühendkuningriigist, või Euroopa liberaalide oma ühtegi tšehhi või portugallast.

Uuringu tulemused näitavad, et Euroopa tasandi erakondadel on sõltumatute kandidaatide kaasamisest rohkem võita kui kaotada. Kahtlemata eelistavad paljud valijad Euroopa Parlamendi valimistel valida kaasmaalasi, ning mitteparteilastest kandidaatide lülitamine üleeuroopalistesse nimekirjadesse võib tuua hääletelise eelkõige nendes riikides, kus Euroopa tasandi parteil rahvuslik liikmespartei puudub. Samuti võib üleeuroopalises nimekirjas kandideerimine olla atraktiivne võimalus mitteparteilastest intellektuaalidele ning avaliku elu tegelastele, kes soovivad ühiskonnaelu korraldamisel kaasa rääkida. Kokkuvõttes looks kavandatav reform uudse olukorra, kus indiviidil, kes ei ole seotud ühegi rahvusliku erakonnaga, on võimalus saada mõne Euroopa tasandi partei kandidaadiks ja edu korral valitud esindajaks Euroopa Parlamendis.

Millised võiksid olla üksikkandidaatide eduvõimalused tulevikus? Ehkki sõltumatud kandidaadid on enamikus riikides jätkuvalt marginaalse tähtsusega nähtus, lubavad mitmed trendid oletada, et üksiküritajate tähtsus tulevikus pigem kasvab kui kahaneb. Olulisimaid suundumusi arenenud Lääne demokraatiates on poliitika kasvav personaliseerumine. Sellele on aidanud kaasa nii info- ja kommunikatsioonitehnoloogia areng (televisioonist interneti ja sotsiaalmeediani) kui ka valimissüsteemi reformid, mis üldjuhul on muutnud hääletamise kandidaadikesksemaks ja andnud valijatele suurema otsustusõiguse küsimuses, kes konkreetselt esinduskogusse pääseb. Kokkuvõttes seavad need arengud järjest enam kahtluse alla eelduse, et parteiparaadi tugi on valituks osutumise vältimatu eeltingimus. Euroopa Liidus sõltub üksikkandidaatide tulevik siiski esmajoones sellest, kas ja kuidas üksiküritajate osalemist piiravaid reegleid muudetakse.

Tabel 1. Üksikkandidaate puudutavad reeglid üldvalimistel

	Kas ÜKd on lubatud	Reegel	Avatud või suletud nimekiri* *	Ringkondade arv ja tüüp	Lävend (%)	Kautsjon: ÜKd/EKd	Allkirjad: ÜKd/EKd
Austria	ei*	PE	avatud	9 MMR	4	–/ei	–/jah
Belgia	ei	PE	avatud	20 MMR	5	–/ei	–/jah
Bulgaaria	jah	sega	–	31 ÜMR/ 31 MMR	4	jah/jah	jah/ei
Eesti	jah	PE	avatud	12 MMR	5	jah/jah	ei/ei
Hispaania	ei	PE ²	suletud	50 MMR/ 2 ÜMR	–	–/ei	–/ei
Holland	ei*	PE	avatud	1 MMR	–	–/jah	–/jah
Iirimaa	jah	PE-ÜÜH	–	43 MMR	–	jah/ei	jah/ei
Itaalia	ei	PE ¹	suletud	27 MMR/ 1 ÜMR	4	–/ei	–/jah
Kreeka	jah	sega	–	8 ÜMR/ 48 MMR	3	jah/jah	jah/jah
Küpros	jah	PE	avatud	6 MMR	–	jah/jah	jah/jah
Leedu	jah	sega	–	71 ÜMR/ 1 MMR	5	jah/jah	jah/ei
Läti	ei	PE	avatud	5 MMR	5	–/jah	–/ei
Luksemburg	ei*	PE	avatud	4 MMR	–	–/ei	–/jah
Malta	jah	PE-ÜÜH	–	13 MMR	–	jah/jah	jah/jah
Poola	ei*	PE	avatud	41 MMR	5	–/ei	–/jah
Portugal	ei	PE	suletud	22 MMR	–	–/ei	–/ei
Prantsusmaa	jah	enamus	-	577 ÜMR	–	ei/ei	ei/ei

Rumeenia	jah	PE	suletud	43 MMR	5	jah/jah	jah/ei
Saksamaa	jah	sega	–	299 ÜMR/ 16 MMR	5	ei/ei	jah/ei
Slovakkia	ei	PE	avatud	1 MMR	5	–/jah	–/ei
Sloveenia	ei	PE	avatud	8 MMR	4	–/ei	–/jah
Soome	ei*	PE	avatud	15 MMR	–	–/ei	–/ei
Rootsi	ei	PE	avatud	29 MMR	4	–/ei	ei/ei
Taani	jah	PE	avatud	10 MMR	2	ei/ei	jah/ei
Tšehhi	ei	PE	avatud	8 MMR	5	–/jah	–/ei
Ungari	jah	sega	–	176 ÜMR/ 20 MMR	5	ei/ei	jah/jah
Ühendkuningriik	jah	enamus	–	650 ÜMR	–	jah/jah	ei/ei

Märkused: ÜKd – üksikkandidaadid; EKd – erakonnakandidaadid; PE – proportsionaalne esindatus, ÜÜH – üksik ülekantav hääl; MMR – mitmemandaadilised ringkonnad; ÜMR – ühemandaadilised ringkonnad. * Üksikkandidaatide osalus ei ole otsesõnu reguleeritud. Üheliikmelised nimekirjad on põhimõtteliselt võimalikud. ** Kõik süsteemid, kus valija võib või peab ära näitama kandidaadieelistuse, on liigitatud avatuteks. ¹ Erandiks Valle d'Aosta ühemandaadiline ringkond, kus on kasutusel enamussüsteem. ² Erandiks Ceuta ja Melilla ühemandaadilised ringkonnad, kus on kasutusel enamussüsteem.

ALLIKAD: Valimisi puudutavad õigusaktid (seisuga september 2012); Euroopa Liidu liikmesriikide valimiskomisjonid.

Tabel 2. Üksikkandidaate puudutavad reeglid parlamendi ülemkoja valimistel

	Kas ÜKd on lubatud	Reegel	Avatud või suletud nimekiri*	Ringkonnade arv ja tüüp	Läven d (%)	Kautsjon: ÜKd/EKd	Allkirjad: ÜKd/EKd
Belgia	ei	PE	avatud	3 MMR	5	–/ei	–/jah
Tšehhi	jah	enamus	–	81 ÜMR	–	jah/jah	jah/ei
Itaalia	ei	PE ¹	suletud	20 MMR/ 1 ÜMR	8	–/ei	–/jah
Poola	jah	enamus	–	100 ÜMR	–	ei/ei	jah/jah
Rumeenia	jah	PE	suletud	43 MMR	5	jah/jah	jah/ei
Hispaania	ei	enamus	–	54 MMR	–	–/ei	–/ei

Märkused: ÜKd – üksikkandidaadid; EKd – erakonnakandidaadid; PE – proportsionaalne esindatus; MMR – mitmemandaadilised ringkonnad; ÜMR – ühemandaadilised ringkonnad. * Kõik süsteemid, kus valija võib või peab ära näitama kandidaadieelistuse, on liigitatud avatuteks. ¹ Erandiks Valle d'Aosta ühemandaadiline ringkond, kus on kasutusel enamussüsteem.

ALLIKAD: Valimisi puudutavad õigusaktid (seisuga september 2012); Euroopa Liidu liikmesriikide valimiskomisjonid.

Tabel 3. Üksikkandidaate puudutavad reeglid Euroopa Parlamendi valimistel

	Kas ÜKd on lubatud	Reegel	Avatud või suletud nimekiri**	Ringkondade arv ja tüüp	Lävend (%)	Kautsjon: ÜKd/EKd	Allkirjad: ÜKd/EKd
Austria	ei*	PE	avatud	1 MMR	4	–/ei	–/jah
Belgia	ei	PE	avatud	4 MMR	–	–/ei	–/ei
Bulgaaria	jah	PE	avatud	1 MMR	–	jah/jah	jah/ei
Eesti	jah	PE	avatud	1 MMR	–	jah/jah	ei/ei
Hispaania	ei	PE	suletud	1 MMR	–	–/ei	–/jah
Holland	ei*	PE	avatud	1 MMR	–	–/jah	–/jah
Iirimaa	jah	PE-ÜÜH	–	4 MMR	–	jah/ei	jah/ei
Itaalia	ei	PE	avatud	5 MMR	4	–/ei	–/jah
Kreeka	ei	PE	suletud	1 MMR	3	–/jah	–/ei
Küpros	jah	PE	avatud	1 MMR	1,8	ei/ei	ei/ei
Läti	ei	PE	avatud	1 MMR	5	–/jah	–/ei
Leedu	ei	PE	avatud	1 MMR	5	–/jah	–/ei
Luksemburg	ei	PE	avatud	1 MMR	–	–/ei	–/jah
Malta	jah	PE-ÜÜH	–	1 MMR	–	jah/jah	jah/jah
Poola	ei	PE	avatud	13 MMR	5	–/ei	–/jah
Portugal	ei	PE	suletud	1 MMR	–	–/ei	–/ei
Prantsusmaa	ei	PE	suletud	8 MMR	5	–/ei	ei/ei
Rumeenia	jah	PE	suletud	1 MMR	5	jah/jah	jah/jah
Saksamaa	ei	PE	suletud	1 MMR	5	–/ei	–/ei
Slovakkia	ei	PE	avatud	1 MMR	5	–/jah	–/ei
Sloveenia	ei	PE	avatud	1 MMR	–	–/ei	–/jah
Soome	ei*	PE	avatud	1 MMR	–	–/ei	–/ei
Taani	ei	PE	avatud	1 MMR	–	–/ei	–/ei
Tšehhi	ei	PE	avatud	1 MMR	5	–/jah	–/ei
Rootsi	ei	PE	avatud	1 MMR	4	ei/ei	ei/ei

Ungari	ei	PE	avatud	1 MMR	5	–/ei	–/jah
Ühend-kuning-riik	jah	PE ¹	suletud	12 MMR	–	jah/jah	ei/ei

Märkused: ÜKd – üksikkandidaadid; EKd – erakonnakandidaadid; PE – proportsionaalne esindatus, ÜÜH – üksik ülekantav hääl; MMR – mitmemandaadilised ringkonnad. * Üksikkandidaatide osalus ei ole otsesõnu reguleeritud. Üheliikmelised nimekirjad on põhimõtteliselt võimalikud, nt Soome 2009. aasta valimistel osales üksikkandidaat. ** Kõik süsteemid, kus valija võib või peab ära näitama kandidaadieelistuse, on liigitatud avatuteks. ¹ Erandiks Põhja-Iirimaa, kus kasutusel on PE-ÜÜH.

ALLIKAD: Valimisi puudutavad õigusaktid (seisuga september 2012); Euroopa Liidu liikmesriikide valimiskomisjonid.

Tabel 4. Üksikkandidaatide arv hiljutistel valimistel

	Riigiparlamendi valimistel ülesseatud/valituks osutunud üksikkandidaatide arv		Euroopa Parlamendi valimistel ülesseatud/valituks osutunud üksikkandidaatide arv	
	Valimine 1	Valimine 2	2004	2009
Bulgaaria	13/0 (2005)	2/0 (2009)	2/0 (2007)	1/0
Eesti	7/0 (2007)	32/0 (2011)	4/0	6/1
Iirimaa	77/5 (2007)	176/14 (2011)	17/2	14/1
Kreeka	51/0 (2012 mai)	58/0 (2012 juuni)	–	–
Küpros	6/0 (2006)	6/0 (2011)	7/0	5/0
Leedu	16/5 (2008)	36/3 (2012)	–	–
Malta	1/0 (2003)	1/0 (2008)	5/0	0/0
Poola	–	70/4 (2011)*	–	–
Prantsusmaa	AP/0 (2007)	AP/0 (2012)	–	–
Rumeenia	11/0 (2004)**	31/0 (2008)**	1/1 (2007)	2/1
Saksamaa	60/0 (2005)	165/0 (2009)	–	–
Taani	13/0 (2007)	20/0 (2011)	–	–
Tšehhi	4/0 (2010)*	11/2 (2012)*	–	–
Ungari	12/0 (2006)	21/1 (2010)	–	–
Ühendkuningriik	162/2 (2005)	307/1 (2010)	10/0	9/0

Märkused: AP – andmed puuduvad; – Üksikkandidaatide ülesseadmine ei ole lubatud; * Parlamendi ülemkoja valimised; ** Üksikkandidaatide arv mõlema koja valimistel kokku.

ALLIKAS: Euroopa Liidu liikmesriikide valimiskomisjonid.

Joonis 1. Valimised, kus üksikkandidaadid on saanud üle 2 protsendi häältest

Märkused: 2kd – ülemlkoda; 2v – teine voor; ÜMR – ühemandaadilised ringkonnad.
ALLIKAS: Mitmed valimistulemuste andmebaasid.

Joonis 2. Euroopa Parlamendi valimised, kus üksikkandidaadid on saanud üle 2 protsendi häältest

ALLIKAS: European Elections Database.

Tabel 5. Valimissüsteemi mõju üksikkandidaatide häälte ja kohtade protsendile (lineaarne regressioon)

	Häälte %	Kohtade %
Proportsionaalne süsteem	-2,374**	-1,260*
	(0,973)	(0,692)
Keskmine ringkonna suurus	-0,018	0,008
	(0,033)	(0,024)
Valimiskünnis	0,649	0,255
	(0,405)	(0,197)
Suletud nimekiri	0,0263	0,0764
	(0,452)	(0,287)
Üksik ülekantav hääl	2,857**	2,070**
	(1,138)	(0,966)
Uus demokraatia	0,649	-0,251
	(0,403)	(0,392)
Konstant	3,417***	1,504**
	(0,717)	(0,656)
Juhtumite arv	143	143
R ²	0,253	0,210

Märkus: *** p < 0,01, ** p < 0,05, * p < 0,1. Standardvead on riikide kaupa klasterdatud. Raporteerimata kontrolltunnused on parlamendi suurus ja alamkoja valimine.

¹ Comparative Study of Electoral Systems moodul 1 (1996–2001); moodul 2 (2001–2006), moodul 3 (2006–2011). European Election Study 2004; 2009. European Social Survey moodul 1 (2002); moodul 2 (2004); moodul 3 (2006); moodul 4 (2008).

Kasutatud kirjandus

Brancati, D. (2008). Winning Alone: The Electoral Fate of Independent Candidates Worldwide. – The Journal of Politics, 70(3), pp 648–662.

- Dalton, R. (2004).** *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies.* Oxford: Oxford University Press.
- Ehin, P., Madise, Ü., Solvak, M., Taagepera, R., Vassil, K., Vinkel, P. (2013).** Independent Candidates in National and European Elections. European Parliament's Committee on Constitutional Affairs, April 2013. – http://www.ut.ee/sites/default/files/www_ut/uuringafco.pdf
- Ehin, P., Solvak, M. (2012).** Party Voters Gone Astray: Explaining Independent Candidate Success in the 2009 European Elections in Estonia. – *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 22(3), pp 269–291.
European Election Database. – http://www.nsd.uib.no/european_election_database/
- Norris, P. (ed) (1999).** *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance.* Oxford: Oxford University Press.
- Reif, K., Schmitt, H. (1980).** Nine Second-Order National Elections: A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results. – *European Journal of Political Research*, 8(1), pp 3–44.